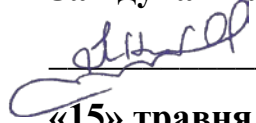

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

До захисту допустити:

Завідувач кафедри

Максим БУЛИК
«15» травня 2024 р.

РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кваліфікаційна робота здобувача вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми 052 Політологія

Костиць Олександри Дмитрівни

Науковий керівник:

Константинова Ю. В., к.і.н., доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Рецензент:

Сальнікова Н. В.,

к.і.н., професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного Університету

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою добре / 78 / С

Секретар ЕК

«12» червня 2024 р.

Максим БУЛИК

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ».....	9
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА	18
РОЗДІЛ 3 РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ В УКРАЇНІ	38
ВИСНОВОК.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54

ВСТУП

Актуальність теми. Тема релігійного фанатизму залишається актуальною в сучасному світі, оскільки він часто стає джерелом конфліктів та напруги як на внутрішньодержавному так і на міжнародному рівні. Політичні лідери, активісти та дослідники продовжують вивчати це явище, оскільки воно має значний вплив на геополітичну ситуацію, міжконфесійні відносини, а також на права та свободи людини.

Релігійний фанатизм може виявлятися у формі екстремізму, тероризму, або ж у спробах встановлення релігійних норм із застосуванням насильства чи примусу. Його вплив на політику може бути найрізноманітнішим: від формування політичних альянсів до прямих конфліктів між державами чи внутрішніми політичними силами.

Дослідження цієї теми допомагає розуміти корені та механізми поширення релігійного фанатизму, а також розробляти ефективні стратегії запобігання та протидії йому на різних рівнях, включаючи політичний. Зокрема, це може включати розвиток політики толерантності, релігійної свободи, а також роботу з групами, що схильні до радикалізації, з метою їх дерадикалізації та реінтеграції в суспільство.

Об'єктом дослідження є релігійний фанатизм, як соціального, культурного і політичного явища.

Предметом дослідження є політичний аспект релігійного фанатизму. Тобто вплив релігійних переконань на політичні процеси, включаючи формування політичних поглядів, утворення політичних альянсів та рухів, а також виявлення політичних стратегій, спрямованих на мобілізацію релігійних груп.

Стан наукового вивчення. Дослідження феномену релігійного фанатизму у контексті політики привертає увагу великої кількості вчених та теоретиків з різних галузей, таких як політологія, соціологія, релігієзнавство та інші. Ось деякі з них:

Карл Шмітт - Німецький політолог і юрист, відомий своїми дослідженнями політичного релігійного виміру. Він розглядав взаємодію релігійних переконань і політичних структур як ключовий елемент формування суспільства. «Поняття політичного» (1927). [46] Самуель Гантінгтон - Американський політолог, автор концепції «зіткнення цивілізацій», яка враховує вплив релігійних та культурних розбіжностей на політичний ландшафт сучасного світу. Відомий своєю роботою над концепцією «зіткнення цивілізацій» («Clash of Civilizations»). У своїй роботі, яка була опублікована у журналі «Foreign Affairs» у 1993 році, він прогнозує, що майбутні конфлікти в світі будуть відбуватися не між ідеологіями або економічними системами, а між культурними та релігійними цивілізаціями [47].

Ці вчені і багато інших вносять важливий вклад у розуміння ролі релігійного фанатизму у політичному контексті та розвиток стратегій протидії йому.

Метою роботи є дослідити феномен релігійного фанатизму, а саме його вплив на політичні процеси у сучасному суспільстві.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1. Розуміння природи релігійного фанатизму: Аналіз та вивчення основних аспектів релігійного фанатизму, його причин та проявів в сучасному світі.

2. Виявлення політичного виміру релігійного фанатизму: Дослідження того, як релігійний фанатизм впливає на політичні процеси, включаючи утворення політичних поглядів, мобілізацію та конфлікти.

3. Аналіз ролі релігійного фанатизму в Україні: Вивчення впливу релігійного фанатизму на міжнародну політику та конфлікти, такі як тероризм, міжнародні конфлікти тощо.

4. Розроблення стратегій протидії релігійному фанатизму: Виділення можливих шляхів запобігання та протидії релігійному фанатизму через політичні та соціальні механізми.

Джерелознавча база.

«Протестантська етика і дух капіталізму», це впливова праця Макса Вебера, німецького соціолога та економіста, опублікована в 1905 році. У цій книзі Вебер досліджує зв'язок між протестантизмом, зокрема кальвінізмом, та економічним розвитком, зокрема з появою капіталізму в Західній Європі.

Основна теза книги полягає в тому, що пуританська етика, особливо в кальвінізмі, мала значний вплив на створення капіталістичного менталітету. Вебер вважав, що кальвіністський погляд на життя, з його акцентом на працьовитість, здійснення призначення (протестантська працьовитість) і скромність, створював умови для розвитку капіталістичних структур.

Одним з ключових понять у цій роботі є «дух капіталізму», який Вебер розглядає як систему цінностей, що стимулює накопичення капіталу та розвиток підприємницького духу. Вебер аналізує релігійні, етичні та економічні аспекти цього явища, показуючи, як вони взаємодіють та впливають один на одного.

Необхідно зазначити, що робота Вебера не намагається знайти пряму причинно-наслідкову зв'язок між протестантизмом і капіталізмом, але натомість досліджує комплексний культурний контекст, в якому ці явища виникали. Вебер визнає, що інші фактори також брали участь у формуванні капіталістичного суспільства, але вважав, що протестантизм мав значний вплив на його розвиток [9].

«Елементарні форми релігійного життя» це класична робота Еміля Дюркгейма, французького соціолога, опублікована в 1912 році. У цій книзі

Дюркгейм аналізує релігійні вірування і практики, виходячи з припущення, що релігія є основою суспільства, і досліджує, як вони виникають, розвиваються і функціонують в різних культурах.

Основна теза Дюркгейма полягає в тому, що релігійні уявлення та обряди виникають з колективних досвідів і потреб суспільства, а не з індивідуальних бажань. Він вважав, що релігія виконує важливі функції для суспільства, такі як підтримка соціального порядку, формування колективної ідентичності та вирішення основних питань про походження, сенс і призначення життя.

Дюркгейм розглядає релігію як систему символів і ритуалів, які виконують соціальні функції. Він аналізує основні елементи релігійного життя, такі як священне та профанне, обряди та ритуали, ідолопоклонство та тотемізм, досліджуючи їхню роль у підтримці соціальної кооперації та інтеграції.

Один з ключових висновків роботи полягає в тому, що релігійні уявлення та практики є результатом колективної діяльності суспільства і виконують важливі соціальні функції для його функціонування [49].

У роботі Рене Декарта «Роздуми про перший принципи» він висловив погляди на релігійний досвід і його значення. Це філософська праця Рене Декарта, видана у 1644 році. У цьому творі Декарт формулює свої фундаментальні філософські погляди, спрямовані на встановлення найбільш впевненого фундаменту для наукових знань.

Основним завданням Декарта в цій роботі було довести існування Бога та встановити незаперечність наукових знань. Він вважав, що це можливо зробити за допомогою метафізичного методу сумніву, де перший принцип - це принцип сумніву, або сумнів про все, чого можна сумніватися.

У «Роздуми про перший принципи» Декарт висловлює концепцію дуалізму - відрізняє духовну субстанцію (розум, душа) від матеріальної (тіло,

природа). Він стверджує, що розум існує незалежно від матерії і може бути відділений від тіла, але це не означає, що він може існувати поза Богом.

У своїй праці Декарт висловлює також ідею про внутрішній світ, як причину усіх наших відчуттів та думок. Він стверджує, що розум може довіряти лише тим знанням, які вивчає в своєму власному внутрішньому світі, незалежно від зовнішнього світу.

Загалом, «Роздуми про перший принципи» Декарта є важливою працею, що вплинула на розвиток західної філософії та встановила основи для його фундаментальних принципів [50].

Методологічна основа. Складається зі спеціальних методів, серед яких слід виокремити: системний аналіз - це процес, коли ви встановлюєте взаємозв'язки між різними змінними або складовими частинами системи для кращого розуміння її функціонування.; Порівняльний метод- порівняння в данному випадку форм релігійного фанатизму . Історичний метод — це спосіб дослідження, що базується на вивченні появи, формування та розвитку об'єктів у хронологічному порядку. Застосування історичного методу дозволяє глибше зрозуміти суть проблеми та формулювати більш обґрунтовані рекомендації щодо нового об'єкту. Аналіз і узагальнення спеціальної літератури, присвяченої подіям, що стосуються причин розвитку релігійного фанатизму; структурно-функціональний аналіз, що дозволив виокремити понятійно-категоріальний апарат; діалектичний метод - є загальний і універсальним методом формування правових понять.

Практичне значення роботи.

Отримані в ході дослідження результати можуть знайти застосування під час підготовки до практичних занять у таких дисциплінах, як «Етнополітологія», «Політична культура», «Політична психологія», «Тероризм у сучасному світі» та інші подібні предмети.

Характеристика змісту. Робота складається зі вступу трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначені об'єкт та предмет дослідження, його мета та завдання, подано аналіз історіографічної, джерельної та методологічної бази дослідження.

У першому розділі ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ» визначено характеристика поняття "релігійний фанатизм" та різні підходи до його визначення, розкриття його політичних аспектів

У другому розділі ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА розкрито питання історичного розвитку поняття "релігійний фанатизм" протягом різних історичних періодів . Також тут ми можемо побачити його вплив на політичне життя .

У третьому розділі РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ В УКРАЇНІ висвітлено вплив релігійного фанатизму на політичний стан України на протязі різних часів , та запропоновується декілька стратегій та заходів для протидії релігійному= фанатизму.

Висновки містять узагальнення з теми дослідження.

Список використаних джерел налічує 55 позицій.

РОЗДІЛ 1.

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ»

Останнім часом слово «фанатизм» змінило своє значення. Якщо раніше воно носило переважно негативний відтінок, то сьогодні воно викликає більш різноманітні асоціації. Бути фанатом у спорті або музиці стало цілком природним і модним для багатьох, це вважається вираженням нормального смаку. У більш зрілих людей нормальним є пристрасна підтримка політичної партії, наукової або релігійної ідеї, відданість своїй справі тощо. Хоча вони можуть уникати терміну «фанатик», але явище самої фанатичності для них не викликає негативних емоцій. Навпаки, вони бачать відсутність фанатизму як прояв егоїзму, вузьких інтересів та пасивності, а також як відсутність відданості загальній справі.

Розуміння терміну «фанатизм» може бути різним в залежності від контексту. Можливо, доцільно розрізняти позитивне і негативне використання цього терміну у наукових дослідженнях, використовуючи для різних явищ відповідні назви. Такий підхід дозволив би уникнути плутанини між двома різними явищами: ентузіазмом, захопленням і вогнем душі, та закостенілим, панічним чіплянням за застарілі, неадекватні життю погляди, які потребують насильного захисту. Навіть якщо ці явища мають деякі спільні риси, вони відрізняються за духовно-етичною спрямованістю, а також соціально-психологічними та ідеологічними причинами і наслідками.[34]

Другий аспект полягає у двох різних типах мислення, кожен з яких вважає себе абсолютно обґрунтованим і справедливим, але насправді представляє дві різні рівні мислительних конструкцій. Перше - це вільне, творче мислення, яке відкрите й радісно приймає різноманіття і діалектичні суперечності навколишнього світу, явищ і думок. Друге - це «чорно-біле»

мислення, яке полярно-антагоністичне, віддане певним одностороннім ідеям та авторитетам, вороже до будь-яких відхилень від них. Воно схильне до боротьби (а не творення) і застосовує насильницькі методи. Цей тип мислення завжди шукає «винних», а не причину, і виражає накопичений потенціал ненависті щодо будь-якої «зазначеної» мети, не роблячи жодних спроб самостійно розібратись у суті того, що відбувається.

Релігійний фанатизм — пристрасний вираз нетерплячості сповідання певних вірувань, які за своєю суттю мають суб'єктивний характер, відрізняються щирим переконанням в абсолютній істиності принципів тієї чи іншої релігії, стійкою вірністю та здатністю пожертвувати власним життям та життям інших заради вірувань.[34]

Фанатичні вияви в релігії можуть виникати в будь-якій віросповіді, і кожен віруючий формує свій рівень фанатизму під впливом різних факторів, пройшовши через різні етапи, на кожному з яких з'являються специфічні зовнішні прояви. Однак зовнішні умови зазвичай не стають кореневими мотивами фанатичної поведінки; для цього вони повинні відобразитися в свідомості, вірі та психіці віруючого.

Релігійний фанатизм завжди має соціальний характер за своєю суттю. Людина не стає фанатиком через свої відносини з богом, а через відносини з іншими людьми. Фанатик завжди потребує "ворога", він завжди шукає когось для осуду та відкидання. Ортодоксальні догматичні форми виникають не з мотиву відношення до бога, а з мотиву відношення до інших людей.

Фанатик — егоцентрист, у нього безжалісне відношення до всього, крім нього самого, бо він має остаточну істину. Тому він цілком віддається тому єдиному і безжалісно руйнує все інше. Багатоманітний світ загрожує йому загибеллю. Релігійний фанатизм, як показує історія людства, відіграє руйнівну роль, у ньому виявляються деструктивні сили суспільства. Хоча були приклади в історії, коли прогрес у суспільстві відбувався завдяки проявам релігійного фанатизму. В окремих історичних умовах релігійний фанатизм був

спрямований проти гніту, жорсткої експлуатації працюючої маси з боку феодалів, він супроводжував могутні національно-релігійні рухи та повстання. Наприклад, достатньо лише згадати про «месіанізм» (віра в прихід божественного рятівника) та «махдизм» (ісламський месіанізм) в середньовічних ересах на Сході або ересь катарів в Західній Європі [34].

Релігійний фанатизм не виникає в момент, коли індивід приймає рішення захищати свої вірування несправедливими чи антисуспільними методами; він виникає під час формування особистості віруючого, його потреб, мотивацій, стереотипів мислення та поведінки, пам'яті, знань і уявлень. Таким чином, релігійний фанатизм є соціально-психологічним явищем, що завжди розколює світ і людство на дві ворожі сторони.

Фанатизм виключає можливість існування різноманітних ідей та світоглядів; для фанатика єдиними "правильними" є його власні переконання, а все інше вважається ворожим. Ворожі сили у фанатика уявляються як єдиний ворог, що спрощує його світогляд і полегшує боротьбу. У таких випадках не можна розраховувати на простий соціально-правовий вплив на таких осіб; необхідно розробити спеціальні програми, спрямовані на вплив на свідомість та переконання осіб, схильних до релігійного фанатизму.

Психологія фанатика-одинака відрізняється від психології фанатика – члена тоталітарної секти. Це пов'язано з тим, що таке середовище стає криміногенним фактором, коли окремі особи або групи осіб на ґрунті релігійності утворюють власну антисоціальну та кримінальну релігійну культуру. Суспільно-небезпечними наслідками таких перетворень є виникнення релігійної злочинності, тобто злочинів, що вчиняються в процесі або у зв'язку з віросповіданням. У цьому випадку, релігійна злочинність – це загально-соціальне, суспільно-небезпечне явище, підставою якого є протиріччя громадського буття з релігією та духовною свідомістю, що проявляється в сукупності однорідних злочинів, що вчиняються в цій сфері [32].

В даному випадку, увага повинна приділятися такому явищу як кримінальна субкультура, де мається на увазі особлива сфера культури, цілісне суверенне утворення всередині пануючої культури, яке відрізняється власним цілісним ладом, звичаями, нормами[24]. Представники, або так звані носії субкультури зацікавлені в тому, щоб зберегти власні закони, за якими вони живуть і протиставити їх на противагу пануючій культурі, яку вони сприймають як «чужу» [24].

У сучасному світі несприйняття загальних культурних норм і протиставлення їм власних законів не є поширеним явищем. Однак релігійні секти є прикладом таких субкультур. Ці культові групи часто характеризуються авторитарним керівництвом, за якими стоять харизматичні лідери, що вважають себе пророками або навіть божествами. Багато сект мають однодумність, сувору дисципліну та часто втрачають дух вільного суспільства.

Теоретичні підходи до визначення релігійного фанатизму можуть варіюватися залежно від того, який аспект явища вони акцентують. Ось декілька загальних теоретичних підходів:

Психологічний підхід: Цей підхід розглядає релігійний фанатизм як результат психологічних процесів, таких як переконання, ідентифікація та структура особистості. Він може описувати релігійний фанатизм як форму патологічної поведінки або як знак психологічного дисонансу.

Соціологічний підхід: Цей підхід зосереджується на соціальних факторах, таких як культурні норми, соціальна класифікація та структура груп. Він може розглядати релігійний фанатизм як результат взаємодії між особистістю та соціальними умовами.

Антропологічний підхід: Цей підхід досліджує культурні та антропологічні аспекти релігійного фанатизму, такі як символіка, ритуали та спільнота. Він може аналізувати релігійний фанатизм як частину культурного контексту та ідентичності.

Політичний підхід: Цей підхід розглядає релігійний фанатизм як інструмент політичної маніпуляції або як реакцію на політичні обставини. Він може вивчати вплив релігійного фанатизму на політичні процеси та конфлікти.

Ці підходи можуть використовуватися окремо або комбінуватися для розуміння різних аспектів релігійного фанатизму з різних точок зору.

Але більш усього нас цікавить саме політичний підхід, тому розглянемо його детальніше.

Політичний підхід до релігійного фанатизму аналізує його як інструмент політичної маніпуляції або як реакцію на політичні обставини. Цей підхід досліджує вплив релігійного фанатизму на політичні процеси та конфлікти, а також вивчає роль політичних структур та лідерів у формуванні чи пригніченні релігійного фанатизму. Він також може розглядати релігійний фанатизм як засіб залучення мас і маніпулювання ними для досягнення політичних цілей [36].

Виділяють суспільно-кризові чинники виникнення масового фанатизму. Вихідною причиною фанатичних проявів, як правило, стає глибока соціальна криза, що породжує розпад соціальних зв'язків і форм суспільного життя, усталеність яких доти стримувала багатьох від свавільності та неприхованого егоїзму. В результаті порушується звична система соціальної стратифікації і маси людей опиняються в маргінальному, дратуючому їх стані. Набирає розмаху «революція очікувань», а разом із нею - анемія і розмивання моральних устоїв. Саме цей момент Д. Юм вважав рубіжним у переході до стану фанатизму [42].

Суспільна атомізація, тобто, до певної міри, «війна всіх проти всіх» перериває процес наслідування спільної культури, руйнуються і щезають необхідні для людей стереотипи, міфи й інші традиційні орієнтири соціальної поведінки, росте «масовізація». В результаті цього знижується значимість логічного мислення, емоції починають переважати над розумом, і з кожним

вчинком, що виражає екстремальну емоційність, людина стає все більш "рабом" власних підвладних та егоїстичних прагнень. Глибина і непрогнозована сила цих ефектів залежать від ступеня соціальної дезорієнтації та фрустрації. Нарешті виникає потреба замкнутись у вузькі рамки доктрини, стати «сліпим і бездумним», і от тоді люди роблять розпачливий, але не випадковий вибір на користь ідей і вождів, що санкціонують і скеровують руйнівну енергію, про яку писав Ніцше.

Проте вибухи масової ярості - це ще не фанатизм. Стихійні вияви невдоволення, як свідчать історики, взагалі проходять без жорстокості. І щоби змінити цю тенденцію, юрбу завжди потрібно було організувати і спровокувати. А от щоби ярість юрби стала фанатичною, вона має бути тривалою, антигуманною і сильно ідеологізованою. Фанатизм не обов'язково вимагає наявності сильної особистості, проте завжди потребує "сильної" ідеї, яка швидко поширюється серед мас.

Однак навряд чи правомірно звинувачувати ідеологію - релігійну, соціалістичну чи націоналістичну - у продукуванні фанатиків. Вони взагалі у будь-якому вченні сприймають тільки те, що відповідає їхнім настроям, їхній «негативній волі». Обрана ними ідеологія почасти виражає їхню біполярну категоризацію світу і схильність до «прямої дії», а почасти стимулює ці якості, прищеплюючи узагальнені уявлення про «винуватця» всіх бід, символ зла, до якого необхідно застосувати найсуворіші, безжалісні, нічим не обмежувані методи боротьби.

У написаній у 1937 р. статті «Про фанатизм, ортодоксію та істину» М. Бердяєв підкреслює, що «нетерпимий фанатик творить насильство, відлучає, саджає у в'язниці й страчує, але, по суті, він слабкий, а не сильний, він подавлений страхом, і його свідомість страшенно звужена, він менше вірить у Бога, аніж терпимий» [36].

Феномен фанатизму полягає якраз у тому, що, безсумнівно, фанатик, який опирається на силу й на владу, переконаний у власній винятковості, у

тому, що він рятує світ, людство, своїх побратимів або істину від ворогів. Саме тому фанатизм завжди супроводжується агресією і не може існувати без образу ворога. «Фанатизм не допускає співіснування різних ідей і світобачення. Існує тільки ворог. Ворожі сили уніфікуються, представляються єдиним ворогом» [36].

Фанатик, зазвичай, не розуміє, а скоріше лише відчуває, що його позиція може бути вразливою. Проте він мобілізує всі свої сили для безкомпромісного захисту своїх переконань та істини, яку він вважає своєю. Проте самої лише ідеології, навіть вкупі із агресивною енергією фрустрації, недостатньо для виникнення фанатизму, оскільки їх має поєднувати фанатична активність, завзяття якої неможливо довго підтримувати без організуючої, спрямовуючої діяльності і відповідної організаційної структури - церковної, партійної або воєнно-терористичної.

Як показали вищезгадані думки, успіх подібних організацій залежить від того, наскільки обмежені інтереси та кругозір людей, що до них належать, що майже завжди призводить до радикального доктринерства та подвійних моральних стандартів: одних для "наших" інших для "інших". Варто згадати іще один результат тієї ж інтелектуальної обмеженості, а саме - мислення за допомогою стереотипів і передсудів, що тісно пов'язане із вірою у всеспасаючу силу ритуальних дій і формул. Ця віра у прості способи вирішення складних проблем називалась інакше - марновірством, обрядовір'ям, магічним або дологічним мисленням, фетишизмом тощо. Уже в ній було закладене переважання засобів над метою, яке в подальшому самовиявленні приводило до одностороннього утвердження якоїсь ідеї і до фанатичної затятості, яка тим сильніша, чим більше гіпертрофується значення одиничної цілі. Ця готовність доходити у своїх починаннях до крайності, притаманна ментальності багатьох „людей маси”, мобілізувалася церквою або іншою організацією, коли поставала потреба збільшити свій контроль над прибічниками. Це чинилося шляхом ініціювання „хрестових походів” або

„полювання на відьом” і активізації тим стереотипів ксенофобії та віри у швидке вирішення всіх проблем, якщо усунути „ворогів” і ввірити себе належним керівникам. Як правило, подібна маніпуляція свідомістю була відпрацьована і була цілком вдалою, після чого віруючі фактично опинялись у вирі політичної боротьби й у політичному підпорядкуванні церкві, яка, у свою чергу, мусила підпорядковувати свої релігійні інтереси організаційним. А підмінивши ідейні за своєю природою відносини з паствою політичними, церква починала конкурувати в цьому з державою, втручалась у її управлінські функції, заступаючи закон - праведністю, тобто вірністю своїй організації. Про фанатичні наслідки саме такої підміни попереджав Гегель у „Філософії права”.

Ось чому, коли церква перемагає у цій конкуренції, вона фактично скасовує державу, і от тоді „релігійна тотальність охоплює відносини держави”. Реально це означає, що підпорядкована церкві або іншій організації ідеологічна система впливу (що орієнтує людей на ідеали) починає використовуватись як прагматична (націлена на діловий успіх), а державна влада починає керуватись не законами і вимогами практичної доцільності, а „регулятивними ідеями”, смисл яких узагалі полягає зовсім не в тому, щоби „втілюватись у дійсність”. Неправомірність, а тому й неефективність такого змішування і спотворення функцій змушує вдаватися до засобів насильства та залякування, а критерієм успіху вважати кількість прозелітів. Це, по суті, можна вважати сучасним тоталітаризмом, який, так само як і релігійний інквізиторський етатизм наприкінці середньовіччя, існував завдяки розповсюдженню та використанню фанатизму, спрямовуючись на максимальну уніфікацію та інтеграцію людей у суспільстві. Звичайно, фанатизм існує не лише в масштабі усього суспільства, але завжди його масові й тривалі прояви спираються на підтримку такої самої ідеолого-політичної організації, якою виступає церква в описаному вище випадку. Таким чином, фанатизм і тоталітаризм пов'язані генетично, вони потребують одне одного і

виростають з однієї соціальної кризи, тільки перший відображає настрої мас, а другий - обтяжену доктринами організацію цих настроїв [23].

Отже, підводячи висновок хочу підкреслити, що існує величезна кількість до визначення поняття релігійний фанатизм, але ось одне із самих найцікавіших. Релігійний фанатизм — пристрасний вираз нетерплячості сповідання певних вірувань, які за своєю суттю мають суб'єктивний характер, відрізняються щирим переконанням в абсолютній істиності принципів тієї чи іншої релігії, стійкою вірністю та здатністю пожертвувати власним життям та життям інших заради вірувань. Тут максимально розкривається сутність цього поняття простими і зрозумілими словами.

Також тут для нас відкривається нове поняття фанатик. Фанатик — егоцентрист, у нього безжалісне відношення до всього, крім нього самого, бо він має остаточну істину. Тому він цілком віддається тому єдиному і безжалісно руйнує все інше.

Ми розуміємо що ці два поняття неможливі одне без одного і друга частина мого розділу розкриває це питання.

РОЗДІЛ 2.

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Етимологія поняття “фанатизм” свідчать про культовий характер цього слова: воно походить від латинського кореня “fanum”, що означає „храм, жертовник, священне місце”. Вперше “фанатиками” (fanatici) почали називати прихильників деяких східних культів у Римі (переважно жіночих культів: богині Кибели, Ма-Беллони) у II - I ст. до н. е., які в екстатичному шаленстві бичували й оскопляли себе, наносячи один одному рани, і не відчували при цьому страждань[36].

Це явище так вражало раціональних римлян, що часом вони випадково втягували себе в загальний ажіотаж, який іноді призводив до розпаду традиційних людських спільнот через ослаблення колективізму та поширення примітивного індивідуалізму, що призводить до самотності в натовпі. Важливо зауважити, що ні на Сході, ні в Греції, звідки походили ці культури, вони не спричиняли таких бурхливих виявів, а навпаки, вони розглядалися як релігійна рутинна і приймалися спокійно. Проте у столиці імперії саме через громадське хаос їх довгий час намагалися обмежувати законодавчо, хоча всі спроби виявилися марними.

Отже, поняття релігійного фанатизму не завжди навантажувалося негативними асоціаціями з моменту свого виникнення. У Греції, наприклад, філософи, такі як Платон, висловлювали певне розуміння несамовитості учасників містерій, які в натовпному захваті також можуть вчинити дії, що залишають людину безречевою. Проте ставлення до цих явищ було толерантним і навіть повагальним, оскільки вони були важливою частиною культового життя громади, набуваючи нормативності та одухотвореності

через визначені обряди та ритуали. У Греції відсутнє окреме поняття "фанатизм", оскільки несамовитість була вписана в культурний контекст і обмежувалася встановленими нормами. У Римі ж релігійний фанатизм виявлявся як вираз роздратованої свавільності, яка виходила за межі обряду, не підкорялася жодним правилам і страшила своєю непередбачуваністю.

Такий ефект був спричинений не лише відсутністю у римлян відповідних традицій стриманості щодо цих культів та психологічного імунітету проти їх впливу, але й соціальною атомізацією, роз'єднаністю та егоїстичністю життя людей. Відомо, що подібні масові явища поширювалися серед жителів тогочасного Риму досить часто і досягали крайньої інтенсивності. Підґрунтям цієї незвичайної схильності до масової істерії була майже цілковита відсутність у них великих неформальних спільнот, що склалися віковою традицією колективізму, володіли примусовістю безперечного авторитету та пильно стежили за нормативністю поведінки своїх членів. Тобто римляни склали поміж собою не органічну єдність, а механічну (вживаючи типологію Ф. Тьонніса), по суті – юрбу, зі специфічними для неї явищами психічного зараження, агресивності та схильності до екстремізму. Такий стан організації суспільства був пов'язаний не лише з анонімністю урбаністичного життя, але й з надмірним індивідуалізмом, який негативно впливав на "традиційні римські чесноти" згуртованості, солідарності та громадянського обов'язку[36].

Спроби організувати закономірний порядок у суспільстві, що піддавалося фанатизму, не вдалися, оскільки адміністративний тиск лише підкреслював емоційну напруженість. Таким чином, насильницьке протистояння нестримності натовпу може вважатися важливим фактором у розвитку фанатизму, разом з примітивним індивідуалізмом та недоліком соціальної координації.

Зазвичай, фанатизм юрби звичайно асоціюється із умовами анархії та соціального безладдя. Однак на прикладі римлян ми бачимо, що це,

принаймні, не цілком правильно: більш „недисциплінована” і нерациональна у волевиявленні мас Греція не знала фанатизму, а „Вічне місто”, навпаки, потерпало від його вибухів, хоча мало більш тверду й організовану владу, прораховані закони та лояльних громадян[36].

Можливо, формальна організованість та структурованість суспільного життя не віддаляються від соціальної анархії так далеко, як може здаватися, особливо у відношенні до психології мас. І, ймовірно, розумний висновок полягає в тому, що культура суспільства відіграє важливу роль у цих процесах. Завдяки культурним відмінностям те, що є невинним релігійним обрядом в одній країні, може стати руйнівним соціальним явищем в іншій.

Походження іншого різновиду фанатизму, який ми зараз називаємо "зелотством", також можна відслідкувати до античної доби. Ім'я цього руху, яке стало загальноживаним для позначення надмірно палких та ревних adeptів певної ідеї, виникло внаслідок подій, які відбулися в підкореній римлянами Палестині у 6-70 роках нашої ери. Зелоти відзначалися абсолютною непримиримістю та жорстокістю стосовно чужинців, а також іудеїв, які не демонстрували достатньої відданості. Релігійний фундаменталізм злився в зелотів з національним егоцентризмом і призвів до національної та релігійної катастрофи.

В цьому рушійному прагненні, яке апостол Павло описував як "ревності не за розумом", зелоти свідомо провокували римлян до ще більших актів насильства та підбурювали маси, не зупиняючись перед відвертим розбоям та вбивствами. Вони атакували як випадкових іноземців, так і не згодних із своїми поглядами іудеїв. Коли нарешті розпочалося повстання, зелоти перейшли до терористичних методів, а в захоплених містах встановили диктаторський режим, що ґрунтувався на масових репресіях та конфіскаціях майна.

Цей рух зелотів використовував релігійну екзальтацію та готовність мас повірити в будь-які рецепти миттєвого звільнення від страждань. Таким

чином, їхні заклики та дії, незважаючи на їх абсурдність, породжували "хвилю безумства, що охоплювала цілий народ", як це зазначає Йосиф Флавій. Це було не лише запекле доктринерство певної групи людей, але й масове і тривке шаленство протистояння, в якому навіть діти стійко витримували тортури, що викликало подив римлян.

Такі дії зелотів можна порівняти з диктатурою яacobінців, як правильно зауважили К. Каутський і Е. Шюрер. Зелоти виявилися безжальними і готовими до влаштування хаосу, підбурюючи маси до насильства та руйнування, і, нарешті, були готові самі знищити себе, демонструючи водночас героїзм та цинічну безжальність.

Утім, фанатизм „богоодержимих” римлян теж не залишився в історії поодиноким: у міру того, як боги ставали дедалі більш схильними до покарань, а люди – більш відчуженими й авторитарними, частішали й випадки ритуального самокатування, аж до середньовічних „епідемій” флягелянства та обрядів прилюдної „самокритики” в ерзац-культурі тоталітаризму. Ізоморфізм цих віддалених між собою у просторі й часі соціальних явищ безперечно свідчить про наявність спільних і сталих механізмів їх утворення[34].

Якщо римський екстатичний фанатизм виявлявся у свавільній пристрасності, що не знає обмежень і спонукає до істеричної упертості, то "єрусалимський" фанатизм був більш холодним і відданим ідеї партійної лояльності. Він диктував жорстоку детермінованість у поведінці adeptів завдяки постійним зусиллям раціональної волі. Ця воля була абсолютно недоступною для впливу, оскільки її суха праведність і послідовність переважали будь-які страсті. Для палких послідовників, чиє бойове палкий дух підтримувався репресіями, ця ідея служила лише приводом для вияву жаги до боротьби та знищення, але реальним джерелом їхньої мотивації був тривалий стан фрустрації та відчаю.

Відмінність між римським і єрусалимським фанатизмом відображається і у відмінності культур їхніх суб'єктів. В обох ситуаціях соціальною базою

фанатичних проявів був люмпен-пролетаріат, проте їхні умови життя різнилися. У Римі плебс мав більш привілейоване становище і отримував розваги та харчі, тоді як в Палестині маргінали страждали від принижень та підбурювалися до виступів окупаційними силами. Ці різниці формували в них відмінні почуття безкарності або безсилля. Незадоволення зростало в обох випадках, але реакція на нього залежала від національної культури та соціальних навичок.

Також в обох випадках організовані групи, такі як жерці-самокатувальники та зелоти-терористи, ініціювали масові фанатичні вибухи. Їхня поведінка була визначена груповою культурою, що передбачала зневажливе ставлення до інших і безперечну святість своїх дій. Моральне переконання власної переваги над іншими відіграло роль у консолідації групи та зосередженості на обраній ідеї, інколи перевищуючи людяність.

У пізніший період часу фанатизм можна було помітити у вигляді "шаленства бою". Це був поширений і повторюваний стан психіки та модель поведінки багатьох досвідчених воїнів минулого, які відзначалися надзвичайною відданістю та безучастям одночасно, подібно до самокатувальників чи терористів-зелотів. Ці явища спостерігалися серед варварів, що налякали всемогутню Римську імперію, а пізніше серед норманських "берсерків", які зтягували себе отрутою перед битвами для досягнення стану контрольованого нестямності [36].

Хоча це може здаватися дивним і нелогічним, факт полягає в тому, що нестямність фанатика не означає безвідомості або нездатності розуміти свої дії. Це стан виникає від вибуху фрустраційної енергії, який не пригнічує свідомість, як це може трапитися у випадку істинного божевілля або тимчасового афекту. Фанатик лише звільняється від своєї внутрішньої моральної цензури, оскільки він більше не може стримати свої накопичені в серці розпач і гнів. Соціальні навички та контроль над загальною думкою, однак, завдають йому обмеження щодо спонтанності. Але в цьому стані він

знаходить підтримку та вищу санкцію у своїх референтних осіб, що дозволяє йому відкинути всі сумніви та докори сумління, залишаючи його розум в цілковитому порядку.

Більше того, попередньою чи набутою у натовпі ідейною установкою навіть найлютіший вибух фанатичності неважко спрямувати на завбачені цілі, а потім, після спалаху афективного засліплення бути цілком задоволеним його результатами. І якщо дані цілі збігатимуться із визнаними у суспільстві цінностями, то фанатизм, як це не дивно, може бути соціальноконструктивним і схвалюваним; і “фанатизмом”, тобто певною ненормальністю, надзвичайністю, він вважатиметься лише тому, що його суб’єкти завжди, за прийнятим визначенням, складають виняток і меншість. Якщо ж їх питома вага у суспільстві зростає вище певної межі, то їх несамовитість починає сприйматись як норма, їхня поведінка і мотивація ідеологічно обґрунтовуються, канонізуються й інтегруються до культури соціуму.

Звичайно, цей останній варіант повною мірою можливий лише за умови, що їхній фанатизм не є агресивним і жорстоким до інших, а скоріше - аутоагресивним, тобто жорстоким до себе, і тому він не порушує найпростіших, висхідних принципів людського співіснування (не убивати, не завдавати шкоди тощо). „Шаленство бою” посідало якраз проміжне становище з точки зору соціальної конструктивності – між неприборкуваністю всезнищуючого фанатизму юрби та суспільною функціональністю й необхідністю індивідуального фанатизму подвижників. Його знавіснілість та деструктивність були вузько скеровані проти ворогів того суспільства, в якому шаленство бою було інституціоналізоване й експлуатоване. Відоме воно у багатьох народів, зокрема й у слов’ян - під назвою „раж”, запал.

У Західній Європі на початку XIX століття гучної слави зажила так звана “французька фурія”, ярість, лють, що її демонстрували революційні, а згодом - наполеонівські армії у війнах із сусідніми монархіями. Межує з ними також і фанатизм учасників першого хрестового походу, завзятість яких (так само, як

і французів) базувалася на індоктринованій упевненості у своїй винятковій перевазі над суперником (перевазі у „прогресивності” або у „сприянні бога”), з висоти якої вони і знати не хотіли про межі можливого і впадали у лютю від найменшої спроби чинити їм опір [34].

"Шаленство бою" виникає через заучений афект або інституціоналізований за допомогою ідеології викид руйнівної енергії фрустрації. Фанатизм сильно залежить від його соціальної інституціоналізації, яка передбачає санкціонування та установлення через традицію та ідеологію. Фанатизм завжди виявляється колективною справою, оскільки він неможливий без постійної моральної підтримки від групи однодумців.

Це підтверджує, що навіть при наявності всіх передумов для виникнення значних фанатичних спалахів, вони мало ймовірні, якщо в соціальному середовищі відсутня авторитетна традиція відповідної фанатичної поведінки, яка є девіантною для суспільства загалом. Саме ця традиція своєю загально визнаністю дозволяє всім бажаючим відкинути сумніви та самоцензуру і, в межах відпрацьованої форми фанатичного самовияву, віддати волю власній ярості.

Важливою умовою є також те, щоб ця традиція була дійсно авторитетною для багатьох і, отже, санкціонувала вибух деструктивності одразу у великій кількості людей, оскільки в іншому випадку вони могли б наважитися на це тільки під гіпнотичним впливом якогось популярного лідера. Цей лідер, разом зі своїми палкими адептами, утворює необхідну традицію й організовує повальну, неперервну тенденцію залучення нових прибічників. Саме за своїм масштабом, захопленням і неперервністю ця тенденція переконує маси у вищості даних ідей.

Психологічно фанатизм відрізняється тим, що надає людині суб'єктивне полегшення, звільнення від дратуючої невизначеності та напруженості та досягнення душевної стабілізації, проте вимагає здійснити щось девіантне, протилежне загальноприйнятим нормам і звичкам самої людини. Для того,

щоб зміцнити рішучість людини у вчинку, організована групова підтримка та певна, хоча б локальна, традиція відповідної поведінки є необхідними.

Існувала традиція масових самозвинувачень у тогочасних монастирях, а організаційно-стимулюючу роль грали істеричні крикливці та готові вірити в будь-які нісенітниці інквізитори. Отже, психічне захворювання можна діагностувати лише у окремих ініціаторів фанатичного спалаху, тоді як інші брали участь за власним бажанням, щоб досягти у цій добровільній несамовитості звільнення від соціальної фрустрації. Саме тому масова істерія черниць не завершувалася цілковитим противагінням, а була, так би мовити, багатосерійною, відновлюючись щодня[42].

Проте, якщо в масовому спалахові легше розділити учасників на фанатиків і психопатів, то в одноосібному терантізмі чи стигматизмі механічний поділ неможливий. І так само неправомірно віднести всіх суб'єктів першого до манії, а другого - до фанатизму. Ймовірно, що деякі жертви "манії танцю" дійсно мали невротичні розлади, але переважно це були фанатики, поведінка яких доводила здатність контролювати перебіг своєї несамовитості. Навпаки, довільність утворення "христових ран" у стигматиків малоімовірна, і вже одне це переконливо свідчить про те, що перед нами є психопатологія. Це може бути в окремих випадках результатом особливого фанатизму. Для цього стигматик повинен бути не просто замкнутим на собі христоманом, а людиною, яка повністю орієнтована на ідеї та традиції певного колективу однодумців, заради яких вона пристрасно прагне "постраждати".

Однак наприкінці XVI - на початку XVII сторіччя, тобто на рубежі Середніх віків та Нового часу, сталися зміни, що спростували наївну безапеляційність такого роду визначень. А сталося, власне, те, що внаслідок централізації та бюрократизації держави, внаслідок зміцнення монархічного абсолютизму та репресивноідеологічного контролю за масами з боку як католицької, так і протестантської церков у Західній Європі сформувалася практика етатизму – тотального регулювання державою всіх процесів

суспільного і особистого життя. Найбільш відчутно вона проявила себе в інквізиційних гоніннях на „єретиків” та „відьом”. Причому, якщо перші дійсно були ідеологічними суперниками церкви і влади, то переслідування других мало на меті лише одне – підім’яти, роз’єднати і знищити традиційну народну культуру, яка органічно не сприймала і чинила опір новим меркантильним віянням, що підкорили вже своєму впливові всі офіційні структури. Вся політична влада віднині зосереджувалася в центрі, будьяка автономія громад, організацій і особистостей неухильно ліквідовувалася, всюди насаджувалися суворі субординація і формальна виконавська дисципліна. Саме таке розуміння дисципліни і прищеплювалося католицькими та протестантськими „охоронцями віри” за допомогою вогнищ, тортур і доносів. У результаті люди мали не тільки сприймати як належне свою роль „гвинтиків” Системи, а ще й виконувати всю свою пересічну життєву функцію ретельно, наполегливо і з ентузіазмом. Саме таку життєву установку М.Вебер і назвав „протестантською трудовою етикою”[35].

Етатична держава, бажаючи контролювати і "очолювати" всі наявні процеси у суспільстві, активно використовувала фанатизм через політику залякування, кампанії "боротьби" та направленість на пошук чергового ворога. Об'єктивно фанатизм сприяв "репресивному вихованню" мас у душі ретельності без обмірковувань та ділового індивідуалізму. Оскільки цій буржуазній духовності суперечила традиційна схильність людей покладатися на допомогу громади і жити в умовах зрівняльної справедливості та поблажливої патерналістської дисципліни, агресивність фанатизму натовпу спрямовувалася проти цих звичок і всієї культури простолюду.

Це була всезагальна готовність і "зарядженість" на колективні несамовиті вчинки, що охоплювала цілі країни і періодично призводила до епідемій підозр та розправ. У результаті всі ставали гонителями і жертвами, а фанатизм ставав подеколи загальнообов'язковим, соціетальним явищем, своєрідною нормою суспільного життя. Таким чином, знецінювалися всі

стереотипні критерії даного явища, а фанатична поведінка переставала бути девіантною, а відхилення вважалося радше браком фанатичності. Фанатична впертість і бездушність з боку "своїх" отримували ідеологічну й організаційну підтримку й засуджувалися лише та, що демонструвалася противником.

Узагалі фанатизм у Нові часи відривається від своєї релігійно-містичної першооснови, стає складовою частиною політики й періодично починає використовуватися державно-бюрократичним апаратом, завдяки чому набуває небачених у Середньовіччі розмаху та різноманітності. Саме державна стимуляція робить фанатизм тотальністю, тобто всезагальним і постійно відновлюваним системним явищем. Але і державна зацікавленість у ньому, і ці його характеристики знаходяться у безпосередній залежності від тієї закономірної обставини, що фанатизм стає ключовим і незамінним елементом соціальної структури в період кризи і трансформації. Таким чином, фанатизм спричинюється відтепер не впливом відповідної субкультури та групової ідеології на локальні та спорадичні вогнища соціальної фрустрації, а глибокою загальною кризою, що реалізувалась у таких формах поведінки завдяки традиціям та ідеології несамовитості, насаджуваним етатичною або тоталітарною державою і засвоєним у всьому суспільстві. Тому не випадково, що саме в XVII сторіччі з'являється поняття „політичний фанатизм”, тоді як суто релігійна несамовитість трапляється рідше і рідше, - в міру того, як державна ідеологія стає впливовішою за конфесійну. Ці зміни сталися, безумовно, і внаслідок загальної секуляризації та раціоналізації суспільної свідомості, але найбільше вплинув на них процес, який Х.Ортега-і-Гасет назвав „повстанням мас”, або масовизацією суспільства. Щоправда, виникнення „масового суспільства” навряд чи правомірно пов'язувати лише з демографічним вибухом і залученням простолюду до „великої політики”, хоча все це призвело до всебічного і всезагального переривання культурної спадкоємності. ”..[33]

Авторитарні тенденції абсолютистської монархії є головною причиною стирання культурної різноманітності та стандартизації соціуму. Ортега-і-Гасет вбачав це в етатизмі, проте, справжній корінь проблеми полягає в намаганнях держави здійснити тотальний контроль над підданими, що призводить до максимальної регуляції та уніфікації суспільства. Це не вторгнення "відсталих" мас до політичної еліти породжує етатичну державу, а, навпаки, саме уніфікація людей такою державою перетворює їх на безіменні маси[26].

Ці терористичні методи інквізиції мають наслідком не лише централізацію та субординацію соціуму, а й розпад традиційних громад та інших соціальних структур, які були сторожами вікової культури. Це також сприяє гомогенізації та масовизації населення. Етатична держава форсованим чином намагається створити недиференційовану народно-державну цілісність, що веде до втрати індивідуальності та розпаду соціальних структур. Ця система, яку Гегель і Маркс називали тотальністю, досягла повної взаємодії та функціональності всіх її елементів, але за рахунок загальної однорідності та монолітності.

Основна різниця полягає в тому, що підходи Гегеля і Маркса розглядали природну єдність, яка виникала в результаті еволюційного пристосування політичної системи до культури народу. У цьому контексті етатична держава намагається перебудувати народ "під себе" за допомогою методів насильства і терору, що призводить до перетворення народу на безструктурну масу, яка стає ідеальним середовищем для розвитку політичного фанатизму.

Новий тип фанатизму, зокрема "полювання на відьом", з'явився наприкінці XVI століття. Хоча він мав релігійно-містичне забарвлення, його об'єктивний зміст був передусім політичним. Церква відновлювала свою ідеологічну владу завдяки фанатизму, а монархія насаджувала централізм і авторитарну дисципліну. Ця нова ментальність задовольняла суспільну

потребу, але також сприяла сліпій мсті між людьми за лиха, які вони переживали в епоху соціальних змін.

Важливо зауважити, що ця політика, незважаючи на свою жорстокість, досягла своєї мети: люди, які раніше були байдужими до релігії, стали її якими прибічниками. Однак вони стали не лише прибічниками, але й фанатиками, переходячи від зовнішніх форм вияву цього стану до етично-самопожертвувальних форм, у тому числі релігійної індоктринації.

Багато дослідників вважають, що справжня християнізація Західної Європи почалася лише з XVII століття. Жорстокість інквізиційних гонінь викликала розпач і невдоволення мас, які накопичилися в умовах соціальної атомізації та невпевненості у майбутньому. Ця жорстокість також тероризувала селян, поглиблюючи їхню соціальну фрустрацію, що знову вимагала виходу в агресію проти "відьом".

Таким чином, створювалася певна залежність від цієї "освяченої" жорстокості, і не дивно, що саме селяни часто ставали ініціаторами та учасниками інквізиційних гонінь. Їхня середньовічна ментальність не визнавала випадковостей і схильна була за кожною подією вбачати чийсь волю, що призводило до пошуку винних осіб замість абстрактних причин.

Фанатизм, пов'язаний з "боротьбою з дияволом", виявився присутнім і в інших соціальних та побутових конфліктах, таких як між поколіннями, етносами, станами, містами та сілами, тобто між різними культурами та субкультурами суспільства. Цей фанатизм виробляв навички агресивності й авторитарності. Проте він не міг би з'явитися без сприяння церкви і держави, які вплетали психоз підозрливості, відомий як демономанія[37].

Демономанія, яка викликала підозрливість та доноси, продовжує існувати й досі, і вираз "полювання на відьом" є синонімом цієї манії підозрливості й доносів. Вона призводила до епідемій психічних розладів, хворобливих потягів до богохульства і самозвинувачення. Демономанія живилася чутками про неймовірні заклоти й лиходійства, які поширювалися у масах і

підтримувалися теорією та практикою інквізиційних установ. Ці слідчі успіхи були безпосереднім продуктом централізованої бюрократії, яка домінувала як у політичному, так і у конфесійному середовищі, і сприяла організаційним засадам фанатизму.

Проте ідеологічні доктрини католицизму були вже на той час примітивними, середньовічними: вони формували звироднілий, бездушний фанатизм боротьби, в якій пропонувалися найпідліші засоби і найегоїстичніші цілі. Більше того, ця боротьба в принципі не мала розумного кінця і тому швидко втомлювала. І завершилась вона історично саме тоді, коли вичерпала весь кредит довіри до своєї ідеології і була неспроможна викликати колишній ентузіазм. З цієї точки зору протестантизм мав безперечні переваги: навіюваний ним фанатизм був більш гуманним, націленим на самовдосконалення, а головне верифікованим практичним результатом - успіхом у професії – „покликанні”[35].

Саме тому протестантський фанатизм виявився більш привабливим і тривким у історичному протистоянні, порівняно з католицизмом. Хоча він залишається суто індивідуалістичним у порівнянні з колективізмом католицизму, з часом індивідуалізм став найбільш цінним. Саме ця самозосередженість і спрямованість на вчинки суб'єкта зробили протестантський фанатизм соціально конструктивним. Він був повністю відданий наполегливій праці, безперечною старанності, з орієнтацією на майбутню винагороду. Ця трудова етика протестантизму формувала капіталістичний дух ощадливості й розважливості, який завжди допомагав суспільству подолати будь-які кризи.

Впровадження цієї етики вимагало фанатизму з кількох причин. По-перше, щоб витіснити патерналістську ментальність, яка була вкорінена в людей століттями, і переконати їх бути відповідальними за власне життя, а не розраховувати лише на допомогу спільноти. По-друге, щоб стійко переносити потребу та біду, які можуть загострюватися в періоди кризи, і не вимагати

вирішення всіх проблем від інших, не вдаючись до деструктивних проявів, якщо потреби не задовольняються. І, нарешті, щоб самостійно й наполегливо долати труднощі та досягати особистого успіху незважаючи на роки невизнання і бідності, не завидуючи іншим і не сподіваючись на швидке збагачення чи соціальний просування.

Отже, фанатизм у цьому випадку допомагав пережити соціальні турботи і розчарування, не втрачаючи людської гідності, що інакше могло б призвести до агресії чи класової ворожнечі. Таким чином, він сприяв не лише формуванню буржуазного суспільства, а й збереженню почуття гідності в умовах, коли життя ставало невиносимим. Це відіграло значну роль у створенні традицій чесності та законослухняності, а в кінцевому підсумку вплинуло на формування справедливого правового порядку. Саме тому можна сказати, що цей фанатизм був одним із небагатьох прикладів соціально конструктивного фанатизму в історії Заходу, на відміну від агресивного фанатизму боротьби або самогубного фанатизму "професійних" аскетів та самокатувальників.

Протестантський фанатизм не завжди був миролюбним, адже його корпоративність часто проявлялась у відношенні лише до своїх прихильників, з презирством до інших. У релігійних війнах протестанти так само демонстрували агресивний фанатизм, як і католики. Фактично, протестантський фанатизм більше можна вважати фанатизмом середніх верств, зокрема зростаючої буржуазії, яка ставилася до релігії прагматично, часто переважали політичні та економічні міркування над конфесійною солідарністю. Також слід зазначити, що католицький фанатизм не завжди був однозначним, хоча й виявлявся інтенсивним, але короткочасним. Це відбивалося у спалахах екстремізму та нетривкій схильності до крайнощів, характерних для феодального фанатизму[46].

Так, ранні протестантські рухи, включаючи мюнцерівський рух, можна вважати переважно феодально-католицькими за своєю суттю. Їхня екзальтована нестямність та надмірний ригоризм відрізнялися від більш пізніх

рухів, таких як бюргерський аскетизм лютеран та пуритан. Саме плебейська культурна база робила феодальний фанатизм відмінним від буржуазного. Отже, рецидиви фанатизму, які виникали пізніше, також базувалися на маргінальних субкультурах, але вже не мали генетичного зв'язку з католицизмом.

Серед сучасних протестантів і послідовників нетрадиційних культів спостерігається так званий "фанатизм навернення". Хоча місіонерство було характерним і для католиків, у них це була офіційна церковна політика, яка зазвичай виконувалася організовано і за допомогою бюрократичних засобів. У протестантів же це стало важливим завданням особистого спасіння та віри, і реалізувалося це через самовіддачу до духовних потреб, що призводило до рівня справжнього фанатизму[46].

Таким чином, фанатизм навернення, який ми умовно визначили як феодально-католицький, характеризується екзальтованістю, схильністю до крайнощів та самоескалації, а також тяжінням до масовидних форм. Натомість, автентичний буржуазно-протестантський фанатизм виявляється в цілковитій самозосередженості, навіть егоцентричності, і непідвладності зовнішнім впливам під час досягнення індивідуальної мети.

Незважаючи на усі ці відмінності, фанатизм на той час був переважно політичним. Він завжди мав ретельно розроблену ідеологію та організаційну структуру, виконуючи охоронно-реставраційну функцію щодо суспільного ладу. Протестантський фанатизм, хоч і був більш "економічним" за своєю спрямованістю, проте, його аполітичність безпосередньо впливала на стабільність соціуму, що було важливим для інтересів держави.

У перехідний період від феодалізму до капіталізму спостерігався активний змагальний процес за владу між плебейсько-католицьким і бюргерсько-протестантським фанатизмом. Обидва напрямки мали впливові політичні сили, зацікавлені в різних аспектах суспільства, таких як його

зубожіння чи збагачення, що визначало різноманітні стратегії управління і контролю.

Отже, буржуазні революції XVI-XVIII сторіч успішною не можна назвати, оскільки вони не гарантували утвердження бюргерського фанатизму. Навпаки, їхня радикальність віддаляла настання бюргерського фанатизму та породжувала нові форми феодального фанатизму. Однією з таких форм став фанатизм масових безчинств, що відрізнявся від попередніх проявів юрби своєю цілеспрямованістю на політичних опонентів та знавісною впертістю.

У минулому ярість толпи зазвичай була сліпою та швидкоплинною, затихаючи після першої жертви. Проте тепер, за умов ідеологічного заряджання та організаційного керівництва, безлад та насильство сягнули рівня справжнього геноциду, не зупиняючись перед нічим і набираючи сили при спробах їх стримати.

Фанатизм масових безчинств породжує, мабуть, найбільшу кількість жертв серед усіх різновидів цього явища, що є чи не найкращим підтвердженням інспірованості та маніпульованості його ексцесів. Але епоха революцій покликала до життя й інші різновиди даного феномену, зокрема емоційно заряджений фанатизм обожнення вождів. Усім їм так само були притаманні штучна ініційованість та підживлюваність, а надто – цьому останньому, який, відповідаючи певним суспільним потребам, був, тим не менш, прямим продуктом цілеспрямованої пропаганди. Фанатизм обожнення вождів та заснована на ньому влада адекватні веберівській моделі харизматичного панування, що будується на афективній вірі в лідера з напруженим очікуванням чарівного, негайного вирішення ним усіх наболілих проблем. Зрозуміло, що уявлення про божественне походження й надмогутність владарів існувало здавна і навіть супроводжувалося культом, але фанатизмом це аж ніяк не було. Було лише усталене загальне визнання недосяжної вищості вождя або монарха, і впевненість у цьому в умовах традиціоналізму не залишала місця сумнівам та пристрастям. І лише

радикальний історичний перехід суспільства до індивідуалізму й автономії особи зробив ставлення до проводирів цілком діловим і раціональним[33].

І саме з цього моменту виникає той відомий "вождизм", який полягає в безумовному підкоренні багатьох одній людині, яка обіцяє швидкий вихід із скрути. Ця людина, завдяки своїм якостям або обставинам, здобуває підтримку мас і стає символом, магічним талісманом бажаних змін на краще. Оскільки віра в нього ґрунтується на загальному узгодженні та взаємному підтримці, вона невідворотно перетворюється на ідентифікацію долі народу з долею вождя і визнання його найвищою істиною і завданням для його прихильників.

Цей фанатизм ґрунтується на самовідчуженні розгублених осіб, які відмовляються від індивідуальної саморегуляції і передають функцію прийняття відповідальних рішень на фетишизованого лідера. Це патологічна реакція на соціальний атомізм і втрату орієнтирів, яка набуває форми соціально-психологічної репресії.

Початковий акт цієї реакції - істеричне зречення власної особистості, що здійснюється свідомо. В такій безвихідній ситуації людина обирає сліпоту фанатизму, який зрештою переростає в нестримну самоескалацію ярості, незалежну від свідомості. Після цього фанатик стає живим інструментом виконання волі вождя, відчуваючи при цьому справжній ентузіазм. Однак для активації цієї стихії колективної самоприсвяти та самовіддачі необхідний лідер, який відображає потреби та настрої мас, навіть без великого інтелекту чи таланту. Вождь увійшовши в роль, стає рабом та продуктом тієї самої маси, що й його оточує.

Мюнцер, Кальвін, Кромвель і Робесп'єр - всі вони були вождями, які відіграли значну роль у своїх епохах. Проте найвиразнішими прикладами такого вождизму стали явища двадцятого сторіччя, коли масова пропаганда значно посилила свій вплив. Роль пропаганди в поширенні фанатизму, зокрема вождистського, була вельми важливою. Її сугестивний вплив вводить людину

в систему усталених зв'язків маси з вождем, містифікує її свідомість і підбурює до фанатичних дій. Поступово, коли людина віддає все більше сил своїй прихильності, вона стає ще більш упередженою й безапеляційною, переконуючи себе в правильності свого вибору та виправданості своїх дій.

Відданість обранцю мас, яким є вождь, призводить до того, що будь-які його вислови та побажання негайно визнаються прибічниками непогрішिमими, що робить культ верховного керівника цілком релігійним явищем. Однак така безперечність породжує взаємно підсилюваний ентузіазм та соціально-конструктивне нагромадження зусиль у напрямку вирішення завдань вождя. Проте це нагромадження відбувається механістично і кількісно, що призводить до швидкого вичерпання ентузіазму та переходу до авторитарного примусу. Така покора призводить до закріпачення волі мас, змінюючи неможливість на режим неувяного залякування, що має за наслідок всезагальну та безумовну визначеність соціальних відносин[42].

Чим більше режим тероризує та тиранить своїх прихильників, тим більша істерична засліпленість та затятість віри у його правоту. Роздратування, спровоковане тиранією, реалізується в агресивності й жорстокості до тих, хто не поділяє цієї віри. Така покірливість утворює ядро авторитарної особистості, яку Адорно і Фромм пов'язують з кризовими епохами. Здається, що саме в умовах різких соціальних змін маси потребують «сильного» лідера, який запропонує вихід для їхньої соціальної фрустрації.

Авторитарні особистості відрізняються тривожністю та ворожістю до представників інших етнічних, релігійних і політичних груп. Вони схильні приписувати свою власну жорстокість та агресію представникам цих груп і завжди готові слідувати за демагогами, що направляють їхню ненависть на людей інших національностей, релігій і ідеологій. Наприклад, у США авторитарні особистості можуть бути спрямовані на антикомунізм, тоді як у колишньому Радянському Союзі їхні установки можуть спрямовуватися на скидання демократії і відновлення комуністичного режиму.

Ці особистості поєднують прихильність до радикальних традиційних цінностей і схильність до підпорядкування різним демагогічним лідерам. Їхню поведінку можна описати як «агресивну слухняність», яка характеризується нетерпимістю до інакомислення та відмінностей у поведінці. Ця поведінка відрізняється від норми людських стосунків та є постійною рисою особистості, особливо в умовах фрустрації та взаємонавіювання. Хоча агресивність цих особистостей поки що може не бути деструктивною і сприймається досить поблажливо, це ще не свідчить про їхню неприналежність до явищ фанатизму.

Макс Вебер описує це явище як харизматичне панування, що підкреслює його кризовий характер та соціально деструктивну суть - руйнування усталених порядків. Головний принцип харизми полягає в тому, що «написано, але я кажу вам...». Таким чином, вождистська харизма та фанатична самовідданість її прихильників, набираючи соціетального масштабу, готують ґрунт для радикальних соціальних змін, зокрема у ментальності та психології мас.

Спалахи вождистського фанатизму чітко корелюють із станом соціального атомізму та домінуванням егоїстичних орієнтацій у суспільстві. Це явище є атрибутом кризових перехідних епох. У таких умовах посилюється індивідуалізм, який стає психологічною основою для дії законів юрби. Фанатики прагнуть поєднання в безвольній спільноті та відчуження індивідуальних якостей на користь фетишизованого авторитарного лідера.

Відчуття «атомарності» та неможливості розраховувати на допомогу інших методично та жорстоко насаджувались кожним режимом культу особи. Це спричинялося до відсутності довіри до інших та жадібного прагнення до задоволення своїх егоїстичних нахилів.

У ХХ столітті багато в чому можна порівняти з епохою Відродження. Швидкі зміни у світі, з'явлення технологій, таких як телефон, радіо, телебачення, атомна енергія та інтернет, розширення космічних досліджень і клонування - все це змінило життя людей до невпізнання, схоже на те, як це

відбувалося у XVI столітті. Традиційно налаштовані люди не встигають осмислити всі ці зміни, і легко потрапляють у пастки фанатизму. Це стає особливо небезпечним, коли вони починають вважати свої релігійні, ідеологічні або політичні переконання важливішими за життя та віру іншої людини. Згідно з А.Г.Асмоловим, у таких умовах працює «фабрика фанатиків», де ідеологи використовують фанатизм як засіб для збереження влади. Ці аналоги фанатизму можна помітити у різних сферах суспільного життя, включаючи кіно, музику, спорт, де іноді виникають небезпечні страсті. Зазвичай ці ексцеси ініціюються засобами масової інформації, що створюють культуру наслідування кумирів, яка може виражатися в імітації зірок або навіть у культі обожнювання, що призводить до агресивних виявів стосовно конкуруючих пристрастей або байдужості.

Отже, можна зробити висновок, що фанатизм, особливо у сучасному політичному контексті, набуває соціетального масштабу та значення, і його вплив залишається у суспільній культурі та психології у вигляді певних навичок та нахилів у поведінці. Поступово фанатичні прояви стають ритуалізованими і рутинізованими, згладжуються і перетворюються на елементи культури, як це сталося з рухами "хіпі" або "панків".

Проте груповий фанатизм може зберігати радикальні й деструктивні традиції поведінки, що продовжують існувати у суспільстві, навіть коли ерзац-форми стають популярними. Під час нових соціальних криз, ці традиції та ідеї можуть знову набрати сили і виявитися надзвичайно енергійними через вкорінені у суспільній психології навички та нахили.

Фанатизм, як загальне явище, є результатом конфлікту культур і невдалих спроб адаптації інших традицій у суспільстві. Його розвиток значною мірою залежить від суб'єктивних ідейно-організаційних чинників, які можуть ініціювати та контролювати фанатичні прояви. Різниця в їхній спрямованості і впливає на соціальну конструктивність або деструктивність фанатизму.

РОЗДІЛ 3.

СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ В УКРАЇНІ

На сучасному етапі розвитку економічних, правових та соціальних процесів, в державі спостерігається зростання кількості злочинів, що мають релігійний мотив. Проблема релігійного фанатизму, яка є одним з проявів таких злочинів, вивчається науками кримінального права, кримінології, психології, соціології, релігієзнавства та іншими. Релігії світу (християнство, іслам, буддизм, конфуціанство, іудаїзм) розглядають відношення своїх віросповідань та філософії до злочинності як взаємодію Бога та зла. Деякі точки зору стверджують, що зло є доказом неможливості існування Бога, тоді як християнська наука вважає зло ілюзією або карою, яку справедливо наложив Бог. Релігія нерозривно пов'язана з мораллю.

У житті людини моральні цінності відіграють дуже важливу роль. Це пояснюється тим, що повноцінний моральний вибір, твердість моральних позицій особистості, здатність «вийти» за межі безпосередньої необхідності передбачають наявність загальної основи для самоствердження людини як творчої особистості. Такою основою виступають цінності, що виражають моральну орієнтованість і ціннісний сенс поведінки людини. Цінності набувають соціального сенсу, реалізуються і справляють вплив на свідомість і поведінку особистості лише в тому разі, якщо вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації в світі людських потреб і, передусім, моральних. Релігія може виступати не лише як позитивне явище. В деяких випадках в конкретних життєвих ситуаціях в яких опиняються люди і які впливають на їх свідомість, почуття, волю, особа приймає рішення про вчинення злочину. [36].

У сучасному світі релігія відіграє значну роль у соціально-політичних подіях, що робить її невід'ємним компонентом багатьох конфліктів. Більшість населення Землі є віруючими, зокрема, майже 850 мільйонів людей відносять себе до мусульман. Тому ігнорувати релігію, зокрема релігійний фанатизм у всіх його формах, неможливо. Для розуміння і подолання цього явища потрібен систематизований і комплексний підхід, який враховував би зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на віруючого.

Чому рівень довіри до церкви серед українців стабільно високий?

Різні соціальні опитування підтверджують високий рівень довіри до церкви в Україні, що перевершує довіру до державних органів, включаючи президентство. Однак такі показники не завжди відображають реальну ситуацію. Багато людей мають обмежене уявлення про церкву, її священство, покликання та функції. Брак власного релігійного досвіду призводить до ідеалізації релігійності серед українців. Насправді багато людей мають ситуативне відношення до релігії. Більшість українців мають обмежене знання основ свого віросповідання, не звикли читати священні тексти, жити відповідно до релігійних принципів. З тих, хто декларує віру в Бога, лише дуже маленька частина може підтвердити свою релігійність активною участю у релігійних обрядах, вивченням священних текстів, відвідуванням культових споруд і дотриманням релігійних звичаїв.

Стабільно високий рівень довіри до церкви зумовлений зменшенням авторитету інших інституцій, зокрема держави, політичних партій і їх лідерів. Окрім того, з глибоких закарелків свідомості виринає давня традиція поваги до священнослужителів як найосвіченішої, поруч із вчителем і лікарем, соціальної верстви. Нині не всі священнослужителі відповідають очікуванням і складним викликам українського суспільства, тому їм щоразу доводиться відстоювати свій статус і кредит довіри пастви. Нарешті, правдою є і те, що немала частина людей скептично, навіть іронічно, ставиться до релігії і церкви. Хоча останнім часом експерти спостерігають, що відношення цієї

спільноти змінюється, оскільки церква повертається в публічне життя країни, стає вагомим фактором соціальних і політичних трансформацій. А це формує зацікавленість до релігії і духовних лідерів. Переконана, що імена кардинала Любомира Гузара чи патріарха Філарета на слуху в більшості українців[25].

Майбутній авторитет церкви для українців і довіра до неї як інституту та окремим церковним угрупованням буде залежати від дій церкви самої. Спостерігається стрімке падіння авторитету УПЦ (МП), у той час як авторитет УГКЦ та УПЦ КП, які ефективно відповідають на сучасні виклики для України і її народу, постійно зростає.

Деструктивні релігійні об'єднання в Україні їх місце в релігійних і соціальних конфліктах.

Деструктивний культ - це релігійна або містична організація, яка призводить до руйнування громадського порядку, здоров'я і моральності населення та інших антиконституційних виявів, що порушують права і свободи громадян[26].

Ці культи завдають шкоду державі, оскільки їхні члени часто відмовляються від участі у громадському житті і праці або скоюють протиправні дії під впливом їхніх лідерів. В адептів деструктивних культів часто спостерігаються фізичні та психічні порушення. Більшість з цих культів є тоталітарними.

Тоталітарний культ - це релігійна або містична організація, яка характеризується необмеженою владою духовних лідерів, жорсткою дисципліною, сильним впливом на психіку адептів, релігійним фанатизмом та екстремізмом, переслідуванням людей, які покинули цей культ[26].

Вказана прикладом деструктивної або терористичної діяльності нових релігійних рухів у сучасному світі є секта "Верховна істина". Її засновник і гуру, Шоко Асагара, у 1995 році віддав наказ своїм прихильникам розпилити бойовий газ (зарин) у токійському метро, в результаті чого було отруєно кілька тисяч осіб, з яких дванадцять померло.

Донині сотні людей, отруєних цією сектою, потерпають на симптоми, схожі на ураження мозку. Вождь секти «Верховна істина», бажаючи досягти цілковитого послуху підданих, примушував їх уживати наркотики (LSD), замикав в ізольованих приміщеннях і піддавав прополіскуванню мізків. Ш. Асагара, якого пізніше судили в японському суді, на запитання про свою релігійну доктрину відповів, що він єдиний, хто врятує людство від близької неминучої загибелі. Бажаючи мати певність, що його пророцтва справдяться, він сам готував кінець світу. Щонайсильніші суспільні побоювання має породжувати те, що після нападу на токійське метро японська поліція виявила: у власності секти були фабрика зброї (карабінів) і хімічна фабрика, у якій вироблялися зарин та LSD. Іншим прикладом деструктивного впливу сект у суспільстві є сатаністи, які спирають свою діяльність на так званій сатанинській біблійі, що є протилежністю Святого Письма. Вони ображають релігійні почуття віруючих, висміюють їхні цінності, пародіюючи структури Церкви і профануючи Службу Божу[30].

У контексті церковного вчення і виконання релігійних обрядів, сатанізм є абсолютною протилежністю, ворожою до віри, культом, і організацією. Він є деструктивною і небезпечною силою, що приймає зло, пропагує насильство, жорстокість, псевдоцінності та нігілістичні концепції, веде до прийняття вкорінених негативних поглядів і способу життя.

Сатанізм особливо небезпечний для дітей і юнацтва, бо він ніби йде назустріч їхнім психічним і фізичним потребам: свободи, емансипації, переживання захвату, таємничості, ритуальності, неконвенційності. Ідеологію сатанізму скеровано проти будь-якої релігії – теїстичної чи деїстичної. Вона є великою соціальною проблемою, оскільки виступає проти соціальної гармонії, порядку, організації, проти істини, добра, краси[30].

Прикладом української деструктивної організації є «Біле братство», про яке в минулому активно обговорювали у ЗМІ. Члени цієї секти, які в основному були звичайними людьми, ставали жертвами психологічних

маніпуляцій. Багато з них навіть не усвідомлювали, що споживають їжу з психотропними речовинами. Вони повністю піддавалися впливові засновників братства.

Діяльність деструктивних неокультурів справді може мати серйозні наслідки для держави та суспільства. Деякі з їхніх практик можуть включати незаконну фінансову діяльність, підпільне виробництво продукції, а також маніпуляцію психічним станом людей. Це може призвести до економічної шкоди для держави та погіршення якості життя громадян.

Окрім цього, існує загроза використання релігійного фактора для втручання в політичні та суспільні справи, що може призвести до розколу в суспільстві та зсуву владних структур. Також ідеології, які поширюються неконтрольованими неокультами, можуть суперечити загальним моральним та етичним нормам, що становить загрозу для духовності нації.

Необережна діяльність неокультурів може також призвести до конфліктів на релігійній або етнічній основі, що загострює соціальну напруженість. Навіть фізичний тиск на тих, хто прагне вийти з групи, може мати серйозні наслідки для індивідуальної свободи та безпеки.

З огляду на ці ризики, важливо розвивати механізми контролю та регулювання діяльності неокультурів, щоб запобігти негативним наслідкам для держави та суспільства.

Багато неокультурів, будучи релігійними або громадськими організаціями, можуть уникати сплати податків на пожертви або членські внески. Це відкриває можливості для недобросовісних осіб заробляти гроші, обманюючи своїх прихильників.

Під покривом статутної господарської діяльності, деякі з цих організацій можуть займатися незаконною комерційною діяльністю та уникають сплати податків. Це може включати ввезення комерційних товарів під прикриттям гуманітарної допомоги.

Звісно, багато людей уникають реальності, оскільки боються відповідальності за свої вчинки і відмовляються від самостійного прийняття рішень. Це явище добре вивчене, наприклад, Е. Фроммом у його праці "Втеча від свободи". Така тенденція спостерігається у всіх суспільствах, які проходять через процес модернізації, що супроводжується розпадом традицій та втратою контролю за ними з боку громадської думки.

У кризові та перехідні періоди багато людей можуть стати жертвами соціальних тиску та пережитих травм, що призводить до втрати межі між реальністю та фантазією, між ідеалами та фанатизмом. Це може перетворити навіть звичайних людей у фанатиків, які втрачають розсудок, хоча їхній стан може бути не повністю помітним.

У результаті влада традицій неминуче змінюється владою ідеологем і вождів, що їх уособлюють. Причому впливовість, гіпнабельність цієї нової влади виявляються тим більшими, чим екстремальніші цілі вона ставить. Суспільство радикалізується, стає все більш конфліктним, а конфлікти перетворюються на антагонізми. Українське суспільство на разі не дійшло до такого стану, але розкол у ньому, якщо і не стався, то і неможливим не видається, ворожість до чужих думок зростає, а нетерпимість, сила і примус стають головними аргументами у суперечках. Тому є всі підстави вести мову про домінування в Україні авторитарного типу особистості – із характерним потягом до „твердої руки”, репресивного виховання й управління, наведення мертвячого, нетворчого порядку і фанатичної відданості[36].

У науці важливо зрозуміти закономірності, що керують описаними процесами, хоча ці явища можуть бути прикрими. У перехідні періоди, кризові моменти та політичні суперництва, різного роду фанатизм може впливати на людей як навмисно, так і ненавмисно. Це може стати засобом досягнення своїх цілей для лідерів, політичних груп і партій.

І найсуттєвішим моментом, що поєднує всі ці секти і „школи”, є культивування в них фанатизму – бездумної впевненості у правоті своїх ідей,

відданості ватажкам і готовності до будь-яких жертв, які ще більш прив'язують адептів до об'єкта своєї віри. Для цього в такій громаді насаджуються авторитарно-аскетична дисципліна, постійне очікування катастроф і ворожості оточення, а також – згуртування через протиставлення себе іншим і відчуття зверхності по стосовно до них. Уже сама ця перманентна відмобілізованість на боротьбу формує параноїдальну підозрілість, самозвеличення, безапеляційність суджень і несприйнятливості до критики. І навіть якщо заклики до бою не лунають із вуст їхніх ватажків, адепти чимдалі більше прагнуть до дійового вияву накопиченої енергії ярості та навченої нетерпимості (це „запрограмовано” в природі таких культів), а відтак і знаходять для цього і привід, і можливість. Знаходять навіть у тихій, благополучній Швейцарії („Орден Сонячного Храму” в 1994 році) або багатих і демократичних США („Пагін Давида” в 1997), а тому що вже казати про країни, що перебувають у кризовому стані. Так, у листопаді 1978 р. загинуло від отруєння ціаністим калієм 912 членів американської секти „Народний храм”, які виконували кожну примху свого „гуру” Джима Джонса. 500 адептів „Руху за відродження десяти заповідей Бога” в Уганді в березні 2000 р. після багатогодинних молитв (на які дорослі члени секти привели й своїх дітей) підпалили будинок і заживо згоріли[36].

Під керівництвом колишнього католицького священика, ця секта встановила кінець світу на 31 грудня 1999 року, але після того, як цей строк минув без прихідного апокаліпсису, вони перенесли дату на наступний рік. Водночас, лідер переконував своїх послідовників готуватися до "піднесення на небо" заздалегідь. Жахливе самоспалення сталося в 1994 році в Швейцарії, де 70 членів сектору "Орден Сонячного Храму" згоріли дотла. З'ясувалося, що їх мета була потрапити в щасливий світ на зірці Сириус.

Боротьба держави з культами часто призводить до непередбачуваних наслідків. Заходи проти них можуть надати їм героїчний статус

переслідуваних і збільшити число прихильників. Такий протест зрозумілий, адже державна реакція може виглядати як підтвердження важливості культів.

Проте, важливо розрізняти "нові культу" від звичайних релігійних об'єднань. Хоча вони можуть мати схожі організаційні та ідеологічні особливості, "нові культу" не мають відношення до релігії. Вони, подібно до тоталітарних рухів, прагнуть контролювати думки та пригнічувати будь-які індивідуальні потреби у вірі чи політиці. Їхня мета - створити монолітне суспільство, де індивіди будуть лише коліщатками великого механізму. Тому варто розуміти ризики, які представляють ці організації, і діяти розумно, забезпечуючи свободу віросповідання та політичної діяльності.

Фанатизм та тотальність, як явища, вже були описані Гегелем, хоча він жив задовго до появи тоталітаризму та "нових культів". Однак ці поняття не можна розглядати окремо, оскільки тоталітарні режими завжди використовують психотехніки та організацію культів для утвердження своєї влади [36].

Наприклад, у Німеччині політичний фанатизм став нормою, а тотальний політичний терор - ефективним інструментом вирішення державних завдань. Те саме можна сказати і про колишній СРСР. Це не випадковість, а об'єктивна закономірність кризової еволюції суспільства, яке на етапі переходу до нової соціальної якості має тенденцію до уніфікації та досягнення узгодженого розвитку.

У цьому контексті тоталітарні культу стають необхідністю, яка виникає внаслідок соціального розпаду та атомізації суспільства.

Сучасний вплив релігії на масову свідомість суттєвий, і державні та політичні лідери в кожній країні повинні брати це до уваги. Багато громадських об'єднань та партій базуються на релігійних ідеях, а релігії намагаються адаптуватися до сучасності, переглядаючи свої політичні доктрини.

У демократичних країнах, де конфесійна політика базується на принципах Загальної декларації прав людини, закони гарантують свободу совісті та забороняють розпалювання ворожнечі через релігійні переконання.

Законодавство України, як і в багатьох інших країнах, передбачає можливість припинення діяльності релігійних організацій у разі порушень, які загрожують життю, здоров'ю, свободі та гідності особи, або якщо релігійна організація систематично порушує встановлений законодавством порядок проведення релігійних заходів.

Отже, релігійні конфлікти є складовою нашого життя, і знання про них є важливою умовою для їх цивілізованого вирішення та припинення.

Сучасний вплив релігії на масову свідомість суттєвий, і державні та політичні лідери в кожній країні повинні брати це до уваги. Багато громадських об'єднань та партій базуються на релігійних ідеях, а релігії намагаються адаптуватися до сучасності, переглядаючи свої політичні доктрини.

У демократичних країнах, де конфесійна політика базується на принципах Загальної декларації прав людини, закони гарантують свободу совісті та забороняють розпалювання ворожнечі через релігійні переконання.

Законодавство України, як і в багатьох інших країнах, передбачає можливість припинення діяльності релігійних організацій у разі порушень, які загрожують життю, здоров'ю, свободі та гідності особи, або якщо релігійна організація систематично порушує встановлений законодавством порядок проведення релігійних заходів.

Отже, релігійні конфлікти є складовою нашого життя, і знання про них є важливою умовою для їх цивілізованого вирішення та припинення.

1. Прийняти заходи для реального відокремлення церкви від політики та держави. Це може включати розробку правового механізму для притягнення до відповідальності осіб, які порушують цей принцип, з метою запобігання та припинення зовнішнього втручання у внутрішні справи країни.

2. Зміни до законодавства про свободу совісті та релігійні організації мають передбачати розширення повноважень Держкомрелігій та його регіональних управлінь для контролю за дотриманням цих принципів. Додатково можна встановити обмеження щодо часу для реєстрації релігійних об'єднань та збільшити кількість засновників, необхідних для створення релігійної громади.

3. Розробити та внести на розгляд Верховної Ради законопроект, спрямований на захист громадян від шкідливих психологічних впливів на їхню психіку. Цей законопроект має передбачати регулювання процедури звернення до суду та доведення фактів негативного впливу на парафіян.

Процедурні аспекти притягнення до відповідальності за порушення статей Кримінального кодексу України 161 (щодо порушення рівноправності громадян на расовому або релігійному ґрунті) та 181 (стосовно посягання на здоров'я під приводом релігійних дій) вимагають внесення відповідних змін до Кримінально-процесуального кодексу. Крім того, статті 190 (шахрайство) та 189 (вимагання) Кримінального кодексу потребують доповнень. Використання релігійних почуттів віруючих для скоєння цих злочинів має стати обтяжливою обставиною при обвинуваченні. Вдруге, важливо проводити загальні профілактичні заходи, такі як підтримка освітніх програм, що розкривають діяльність деструктивних культів, організація науково-практичних конференцій і видання відповідної літератури. Також важливо надавати можливість громадським і науковим діячам, а також відповідним державним службовцям і представникам традиційних конфесій користуватися ефіром у межах цих програм. У третьому розгляді, важливо не допускати реєстрації статутів деструктивних неокультів як релігійних об'єднань або під прикриттям громадських організацій. Якщо подібний культ вже зареєстрований і продовжує здійснювати протиправну діяльність, то важливо зневірити його через засоби масової інформації або скасувати реєстрацію у судовому порядку. З метою запобігання негативного впливу неокультів на

військовослужбовців, запропонувати керівництву національних військових формувань утримуватися від контактів з їх представниками, зокрема місіонерами закордонних релігійних центрів. Аналогічні рекомендації слід надавати керівництву місць позбавлення волі. Представникам релігієзнавчої експертної ради при Держкомрелігій слід удосконалити процес експертизи віросповідних доктрин неоекультів та активніше досліджувати процеси, які відбуваються у їхньому середовищі. Також варто підвищити ефективність роботи міжвідомчої комісії при Міністерстві охорони здоров'я з метою вивчення дотримання чинного законодавства релігійними організаціями харизматичного спрямування. Державним службовцям слід активніше проводити аналіз порушень адміністративного, податкового та кримінального законодавства з метою вдосконалення його достатності для запобігання протиправній діяльності неоекультів. При реєстрації нових релігійних громад, які є підрозділами закордонних центрів, важливо враховувати діяльність цих центрів за кордоном. Також потрібно забезпечити через Міністерство закордонних справ отримання інформації щодо методів роботи та поведінки представників неоекультів з негативною міжнародною репутацією.

При впровадженні загальнодержавних заходів щодо виявлення, попередження та припинення протиправних діянь представників неоекультів правоохоронні органи повинні вирішувати такі завдання:

1. збір даних про протиправні дії представників неоекультів з метою інформування органів влади для прийняття ними відповідних управлінських рішень та дискредитації у засобах масової інформації;
2. надання інформаційної та іншої підтримки державним програмам, що спрямовані на протидію деструктивній діяльності неоекультів;
3. розроблення пропозицій органам влади щодо вдосконалення чинного законодавства;
4. припинення порушень чинного законодавства, котрими супроводжується діяльність вказаних організацій [30].

Отже, можна сказати, що релігійний фанатизм є складною та багатогранною проблемою, яка може мати різні прояви та впливи в різних країнах і контекстах. Україна, як і будь-яка інша країна, може стикатися з різними формами релігійного екстремізму або фанатизму, включаючи різні конфесійні напруження та інциденти.

В своєму розділі я розглянула, що існує різноманіття шляхів для завершення і розв'язання релігійних конфліктів.

Різнманітність релігійних конфесій відповідає різноманітності умов їх формування та історичного шляху окремих народів. Це може призводити до непорозумінь, суперечок та ворожнечі на релігійному ґрунті.

Проте існують приклади того, як запобігти релігійним конфліктам і розколам у церквах. Наприклад, екуменічний рух у християнському світі, який спрямований на діалог, співробітництво і зближення різних християнських віросповідань для досягнення єдності у дусі, вірі та любові.

Найголовніше це те, що релігійний фанатизм має надзвичайний вплив на Україну і ми зі свого богу можемо тільки намагатися боротися з ним.

ВИСНОВКИ

Отже, підводячи висновок я можу сказати, що у нашій праці ми цілком зрозуміли сутність поняття «релігійний фанатизм». Найбільш точнішим для мене були ці розуміння терміну.

Розуміння терміну «фанатизм» може бути різним в залежності від контексту. Можливо, доцільно розрізняти позитивне і негативне використання цього терміну у наукових дослідженнях, використовуючи для різних явищ відповідні назви. Такий підхід дозволив би уникнути плутанини між двома різними явищами: ентузіазмом, захопленням і вогнем душі, та закостенілим, панічним чіплянням за застарілі, неадекватні життю погляди, які потребують насильного захисту. Навіть якщо ці явища мають деякі спільні риси, вони відрізняються за духовно-етичною спрямованістю, а також соціально-психологічними та ідеологічними причинами і наслідками.

Релігійний фанатизм — пристрасний вираз нетерплячості сповідання певних вірувань, які за своєю суттю мають суб'єктивний характер, відрізняються щирим переконанням в абсолютній істиності принципів тієї чи іншої релігії, стійкою вірністю та здатністю пожертвувати власним життям та життям інших заради вірувань.

Таким чином, релігійний фанатизм явище соціально-психологічне. Фанатизм завжди поділяє світ і людство на дві частини, на два ворожих табори. Фанатизм не дозволяє існувати різноманітним ідеям та світоглядам, для нього не існує багатоманітного світу. Все, що відрізняється від мислення фанатика, — вороже. Ворожі сили уніфікуються, стають єдиним ворогом — це страшне спрощення полегшує боротьбу для фанатика. Фанатична нетерплячість завжди ставить перед вибором. За своєю суттю релігійний фанатизм — явище, яке завжди носить соці-альний характер. Людина не може

бути фанатичною тоді, коли вона поставлена перед богом, вона робиться фанатиком тоді, коли вона поставлена перед людьми.

Також згодом роботи я дізналася, що у нас є ще один дуже важливий термін, який відповідно і пов'язує релігійний аспект з політичним, це «фанатик».

Фанатик — егоцентрист, у нього безжалісне відношення до всього, крім нього самого, бо він має остаточну істину. Тому він цілком віддається тому єдиному і безжалісно руйнує все інше. Багатоманітний світ загрожує йому загибеллю. Релігійний фанатизм, як показує історія людства, відіграє руйнівну роль, у ньому виявляються деструктивні сили суспільства. Хоча були приклади в історії, коли прогрес у суспільстві відбувався завдяки проявам релігійного фанатизму. В окремих історичних умовах релігійний фанатизм був спрямований проти гніту, жорсткої експлуатації працюючої маси з боку феодалів, він супроводжував могутні національно-релігійні рухи та повстання. Наприклад, достатньо лише згадати про «месіанізм» (віра в прихід божественного рятівника) та «махдизм» (ісламський месіанізм) в середньовічних ересях на Сході або ересь катарів в Західній Європі.

Історична передумова релігійного фанатизму. У різні періоди історії людства, коли виникали глибокі соціальні кризи, стало частою практикою руйнування сталих форм суспільного життя та розпаду соціальних зв'язків. В такі періоди виникали нетипові для стабільного суспільства форми поведінки, які відзначалися несамовитістю, жорстокістю, впертістю відданості якимось віруванням або поглядам, а також нетерпимістю до будь-яких інших поглядів і людей, які їх висловлювали. З іншого боку, у таких умовах також проявлялися безмежне терпіння, вольові здібності і ентузіазм, які вимагали надзвичайних зусиль. Ця форма поведінки, яку називають фанатичною, не зазнала достатнього вивчення і аналізу, оскільки завжди була емоційно зазіпленою, що дозволяло релігійним і політичним лідерам використовувати це у своїх корисних цілях. Історія показує, що прогрес суспільства і

підвищення освітнього рівня людей не суттєво впливають на вирішення проблеми подолання фанатизму. Більше того, у сучасному світі фанатизм набуває нових форм і нового розмаху. У цьому дослідженні висувається твердження, що фанатизм як соціальне явище виникає внаслідок конфлікту культур, а також від форсованого та поспішного усвідомлення нових традицій, цінностей та звичаїв у суспільстві. На основі культурно-історичного аналізу цього явища робляться висновки про роль суб'єктивних, ідейно-організаційних чинників у його виникненні, включаючи пряме спонукання та регулювання фанатичних виявів. Без цих чинників фанатизм, як складне та девіантне явище, просто не міг би виникнути, оскільки при спонтанному розвитку його соціальні та психологічні корені могли б знайти більш простий шлях для прояву.

Як би нам не хотілось в це вірити релігійний фанатизм відіграє досить важливий аспект у нашому житті , адже через те ,що вона він має багато прихильників , ми завжди відчуваємо вплив на наше життя , тому що ми кожен день перетинаємось з ними .

Ці обставини допомагають розуміти складну взаємодію між релігійним фанатизмом і політикою та виявляти можливі шляхи управління цим явищем в суспільстві. І звісно на Україну він теж має надзвичайно великий вплив .

Конфлікти та напруження: Релігійний фанатизм може призводити до конфліктів між різними релігійними групами або між релігійними та секулярними силами. Це може призвести до напруженостей у суспільстві та погіршення міжконфесійних відносин.

Політичний вплив: Релігійні фанатики можуть намагатися впливати на політичні рішення та законодавство в країні. Це може призвести до виникнення релігійних партій або груп, які пропагують консервативні та фундаменталістські ідеї.

Обмеження прав і свобод: Релігійний фанатизм може стати причиною порушення прав та свобод інших громадян, особливо тих, хто відноситься до

інших релігій або атеїзму. Це може включати обмеження релігійної свободи, цензуру, дискримінацію або навіть переслідування.

Економічний вплив: Релігійний фанатизм також може мати економічний вплив на країну, залежно від того, як він впливає на інвестиції, туризм, освіту та інші сфери життя.

Отже, ці приклади демонструють, що взаємозв'язок між релігійним фанатизмом і політикою має глибокі історичні корені і продовжує впливати на сучасне суспільство.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в дипломній роботі було комплексно розглянуто теоретичні та практичні аспекти релігійного фанатизму, як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Це дослідження не мало б сенсу, якщо б ми не були твердо переконані у тому, що релігійний фанатизм зробив неабиякий вплив на розвиток та навпаки деградацію держави та державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство: Підручник. За ред. А. Колодного - К: Світ Знань, 2000. - 862 с. URL:<https://archive.org/details/relihiiezn2000> (дата звернення 20.04.2024).
2. Бондаренко В. Релігія і політика. *Людина і світ*. 1998. №2. С. 25–28.
3. Бондаренко В. Д., Єленський В. Є., Журавський В. С. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. - К.: Логос, 2001. - 50 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zhulkanych_stan.pdf (дата звернення 20.04.2024).
4. Бурлак С.М. Релігійний фанатизм: релігієзнавчопсихологічна сутність та форми прояву : Дис... канд. філос. Наук Василюк Ф.Е. Психологія переживання /анализ преодоления критических ситуаций URL:https://www.phantastike.com/common_psychology/psihologiya_perejivaniya/html/ (дата звернення 20.04.2024).
5. Вайг Б. Ставлення держави до сект та «нових релігій». *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 73-76.
6. Васютинський В. О., Ліщинська О. А. Ставлення громадян до релігії та до поширення „нетрадиційних релігій”: результати вивчення громадської думки населення України / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. К., 2006. 36 с.
7. Вебер М. Вибрані твори. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/veber_m_izbrannye_pr_oizvedeniya_1990/25-1-0-2231 (дата звернення 20.04.2024).

8. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Основи, 1994. 261 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr.htm> (дата звернення 20.04.2024).
9. Гегель. Філософія релігії 1976-1977.
10. Гегель. Філософія права. М., 1990.524 с.
11. Гольбах П. Вибрані твори у 2-х т. М.,1963.
12. Гольбах П. Кишенькове богослов'я М., 1959.207 с.
13. Гольбах П. Листи до Євгенії. Здоровий глузд. М., 1956. 455 с.
14. Голотін С. І., Кальниш Ю. Г., Колосков В. В., Петрик В. М., Штоквиш О. А. Соціально-правове регулювання діяльності релігійних організацій: Навчальний посібник. К.: Вид-во НА СБ України, 2001. 78 с.
15. Дмитрієв В. В. «Основи релігієзнавства». URL: https://stud.com.ua/115091/religiyeznavstvo/hristiyanski_tayinstva (дата звернення 20.04.2024).
16. Єленський В. Українське суспільство і «секти». *Людина і світ*. 1998.№9. С.9-12 . URL: https://risu.ua/ukrajinske-suspilstvo-i-sekti_n39876 (дата звернення 20.04.2024).
17. Єленський В. Новітні рухи - зони занепокоєння. *Людина і світ*. 2000. №9. С. 2-10. URL: https://ure-online.info/wp-content/uploads/2015/07/NRT_History.pdf (дата звернення 20.04.2024).
18. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти: Препр. / НІСД. К.: НІСД, 1993. 59 с.
19. «Ідеологія без ідеології» Карл Шмітт «Поняття політичного» URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/1/karl-shmitt-ponyattya-politichnogo/> (дата звернення 20.04.2024).
20. Кант І. Твори 6 т.М.,1965.

21. Кант И. Трактаты и письма. М.,1980. 709 с
22. Карагодіна О. «Новий вік»: ознака занепаду чи початок сходження. *Людина і світ*. 1996. №8. С. 35-38. URL: https://risu.ua/noviy-vik-oznaka-zanepadu-chi-pochatok-shodzhennya_n40081 (дата звернення 20.04.2024) .
23. Леоненко Т. Є. Класичний приватний університет Релігійний фанатизм в світових релігіях та його суспільна небезпека в кримінальному праві URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/52_2014/50.pdf (дата звернення 20.04.2024) .
24. Филипович Л. Релігійність українців здебільшого ситуативна. URL:<https://tyzhden.ua/liudmyla-fylypovych-relihijnist-ukraintsiv-zdebilshoho-sytuatyvna/> (дата звернення 20.04.2024).
25. Парахонський Б. О., Сьомін С. В. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С. 200-212. URL: https://ipa.karazin.ua/wp-content/themes/kbuapa/filesforpages/science/sokol_dis%D0%B5.pdf (дата звернення 20.04.2024).
26. Політика і релігія – чи є зв'язок? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/884346.html> (дата звернення 20.04.2024).
27. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. - К.: ДОК-К, 1997. - 164 с.
28. Релігієзнавство: Навчальний посібник. 2-ге вид. / За ред. Мозгового Л. І., Бучми О. В. К.: Центр учбової літератури, 2008.264 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk758151.pdf> (дата звернення20.04.2024).
29. Релігійні конфлікти на українських землях. Реферат URL:<https://ru.osvita.ua/vnz/reports/relig/21296/> (дата звернення 20.04.2024).

30. Роль церкви і духовенства у виборчому процесі України URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25775/23-Jacyshyn.pdf> (дата звернення 20.04.2024).
31. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія Харків: Право, 2015. 352 с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/194/1-23.pdf> (дата звернення 20.04.2024).
32. Леоненко Т. Є Релігійний фанатизм в світових релігіях та його суспільна небезпека в кримінальному праві URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/52_2014/50.pdf (дата звернення 20.04.2024).
33. Слова та речі. Археологія гуманітарних наук / Пров. із фр. В. П. Візгіна, Н. С. Автономової / Вступна стаття Н. С. Автономової, СПб., А-сэд, 1994. URL: https://monoskop.org/images/3/39/%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D1%88%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B8_%D0%B2%D0%B5%D1%89%D0%B8.pdf (дата звернення 20.04.2024).
34. Сучасний релігійний фанатизм: релігієзнавчо-психологічний аспект URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/suchasnyi-relihiinyi-fanatyzm-relihiieznavcho-psykholohichniy-aspekt-1500792591> (дата звернення 20.04.2024).
35. США очі американських соціологів. Кн. 1.-М., 1982. С.264.
36. Павленко В.П. Фанатизм: історичні та соціальні корені. Монографія, 2008. 162 с. URL: <https://rcrs.sumdu.edu.ua/images/pic/fanat.PDF> (дата звернення 20.04.2024).
37. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. № 1. С. 37-67. URL: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm> (дата звернення 20.04.2024).

38. Климов В. Особливості української моделі державно-церковних відносин. *Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст): науковий щорічник* / [за заг. ред. А. Колодного і О. Сагана]. – К., 2000. – С. 81–85.
39. Тарабань Г. Діяльність окремих релігійних сект аналізує заступник голови ЛГО «Інститут дослідження тоталітарних релігій та релігієзнавства» URL: www.antitotal.org.ua (дата звернення 20.04.2024)
40. Третьяков Д. Релігійний фанатизм. Харків, 1930. 67 с.
41. Фанатизм як явище та його вплив на індивіда URL: www.bravogarou.narod.ru/main/Bravo.htm (дата звернення 20.04.2024)
42. Фрейд З. Психологія мас та аналіз людського „Я”. *Діалог*. 1990. №12. С.104-112.
43. Erich Fromm The Fear of Freedom 1989. - 272 с. URL: <https://pescanik.net/wp-content/uploads/2016/11/erich-fromm-the-fear-of-freedom-escape-from-freedom.pdf> (дата звернення 20.04.2024)
44. TO HAVE OR TO BE? Erich Fromm 1986, - 238 с. URL: <https://giuseppecapograssi.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/08/erich-fromm-to-have-or-to-be-1976.pdf> (дата звернення 20.04.2024)
45. Erich Fromm on Psychoanalysis and Ethics 1993. - 415 с. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00107530.1994.10746865> (дата звернення 20.04.2024)
46. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Поліс*. 1994. № 1. С.33–48. URL: https://www.academia.edu/37856447/%D0%97%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%86%D0%B8%D0

%B2%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9

47. Шведа Ю. Р. Політичні партії: енциклопедичний словник. Львів: Астролябія, 2005. 488 с.
48. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. № 1. С. 37-67. URL: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm> (дата звернення 20.04.2024).
49. Яблоков И.Н. Философия религии Гегеля URL: <http://di-mat.ru/node/186> (дата звернення 20.04.2024).
50. Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life URL: <https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm> (дата звернення 20.04.2024).
51. Descartes meditationes de prima philosophia URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/23306/pg23306-images.html> (дата звернення 20.04.2024).
52. Karen Armstrong On Religion and the History of Violence URL: <https://www.intelligencesquared.com/events/karen-armstrong-on-religion-and-the-history-of-violence/> (дата звернення 20.04.2024).
53. The god delusion Richard Dawkins URL: https://marxistnkrumaistforum.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/05/richard_dawkins_-_the_god_delusion.pdf (дата звернення 20.04.2024).
54. In God, Distrust Michael Kinsley URL: <https://www.nytimes.com/2007/05/13/books/review/Kinsley-t.html> (дата звернення 20.04.2024).
55. Cui Bono? A Review of Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon by Daniel C. Dennett URL:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1790880/> (дата звернення 20.04.2024).